

¹Каримова З.К. ²Масимова Х.В. *³Каримова Р.У.
^{1,2,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы Қазақстан
E-mail: ¹vostok_karimova@mail.ru, ²khalminam@mail.ru, ³risalat.karimova@mail.ru

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ АҒЫМДАР: ТАРАЛУЫ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ КӨРШІ АЙМАҚТАРҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Шығыс Түркістан Орталық Азияның шығыс және батыс халықтары мен елдерін байланыстыратын стратегиялық маңызды аймағына орналасқан. Өңір арқылы өткен көне сауда және көші-қон жолдары түрлі халықтардың тарихы мен мәдениетінің тығыз байланыста дамуына ықпал көрсеткен. Бір мәдениет екіншісімен ауысып, барлық дерлік діндер мен мәдениеттер өз іздерін қалдырған. Мақалада Орталық Азия халықтарының рухани өмірінде маңызды рөл атқарған ислам дініне тән сопылық ағымдардың Шығыс Түркістанға келуі, ерекшеліктері, жергілікті халық және көрші аймақтарға әсері мен ықпалы қарастырылады. Сопылық ағым өкілдері - қожаларға қатысты оқиғалар Шағатай ұлысының ыдырауымен құрылған Моғолстан мемлекетінің тағдырына, жалпы бүкіл Шығыс Түркістан тарихына айтарлықтай әсер еткен маңызды ішкі саяси аспектілердің бірі болған. Орта Азияда пайда болып, соңынан көрші аймақтарға тараған *нақшбандийа* тариқатының өкілдері XVI ғасырдың ортасында Шығыс Түркістанда зайырлы хандық билікті әлсіретіп, соңынан мемлекетті түгел бағындырды. Көрші қазақ және қырғыз халықтары арасында да ықпалын жүргізуге тырысты. Мақалада шығыс тілдерінде жазылған дереккөздер мәліметтері мен ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы талдау жүргізу арқылы аймақта сопылық ағымдардың таралуы, қожалардың ислам мистицизміне негізделген діни-рухани әсерінің күшейіп, тіптен саясий билікке ұмтылып, тақтың заңды мұрагерлері болған хан әулетін биліктен алыстатуының себептері, жалпы олардың Орталық Азияның қоғамдық-саяси өміріндегі орны зерттеледі. Бұл мәселелерді егжей-тегжейлі зерттеу дін қоғамдағы маңызды фактор ретінде дамыған, көптеген діндер мен діни ағымдар белсенді таралып жатқан қазіргі қоғам үшін де өте маңызды.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыратын ЖТН АР19678538 «Орталық Азиядағы саяси сопылық (Қазақстан және Шығыс Түркістан): тарихи тамырлары және қазіргі заман шындықтар» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Орталық Азия, Шығыс Түркістан, сопылық, дереккөздер, қожалар, *нақшбандийа*, *йассауийа*, *увайсийа*, *кубравийа*, *қолжазбалар*.

Кіріспе

Ұлы өркениеттердің тоғысқан жеріне орналасқан Орталық Азияның ажырамас бөлігі болып есептелетін Шығыс Түркістан (қазіргі ҚХР-ның ШҰАА) жергілікті халықтардың рухани және мәдени өміріне айтарлықтай әсер еткен сопылық ағымдардың таралуы үшін қолайлы жер болды. Шығыс Түркістанда сопылықтың таралу процесі сауда жолдарының, атап айтқанда Ұлы Жібек жолының дамуымен, сондай-ақ сопылық шейхтер және уағызшылардың қызметімен тығыз байланысты. Сопылық ілімін насихаттаушы *увайсийа*, *нақшбандийа*, *йассауийа*, *кубравийа* сынды сопылық ағымдар аймақтың ислам дінін қабылдауымен қатар, жергілікті халықтардың әлеуметтік-саяси, мәдени дамуына айтарлықтай әсер көрсетіп, көрші елдер және халықтармен өзара мәдени, саяси қатынастарының дамуына ықпал етті. Бір тұтас тарихи-мәдени орта қалыптастырған жергілікті халықтар арасында терең тамыр жайып, бірегей діни және мәдени ландшафттың пайда болуына негіз болды. Шығыс дереккөздерінің мәліметтері бойынша, алғашқы ислам

дінін таратушы миссионерлер Шығыс Түркістанға Қарахан мемлекеті билік құрған кезеңде, шамамен Х ғасырдың ортасында келе бастайды және аймақтың толықтай исламдануы бір неше ғасырды қамтыған күрделі тарихи, саяси процесстер нәтижесінде жүзеге асып, тек XIV ғасырдың ортасына таман аяқталады. Сопылық ағым өкілдері бастапқыда жергілікті халықтар мен мемлекет басшыларына рухани тұрғыдан әсер етуді мақсат еткен болса, кейінірек аймақтағы мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясатына ықпал көрсетіп, саяси процесстерге белсене араласа бастайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Шығыс Түркістан сопылық ағымдар еркін таралып, қанат жайған және алғаш сопылық ілімінің саясиланып, биліктің қызметіне араласа бастаған, тіптен қожалардың билікті толық бағындыруға мүмкіндік алған аймақтарының бірі. Аймақ тарихында маңызды, тіптен шешуші рөл атқарған оқиғалардың себептерін анықтау Шығыс Түркістанда аталмыш кезеңде қалыптасқан саяси-әлеуметтік ахуалды терең зерттеуді талап етеді. Осы орайда, зерттеу жұмысы тарихи процесстерді қарастырудың объективтілікті, тарихилықты сақтау, диалектикалық және жүйелік тәсілдерін негізге алу арқылы жүргізілді. Тақырыпты зерттеуде негізгі дереккөз қызметін жергілікті халық арасынан шыққан авторлардың еңбектері құрағандықтан, дереккөздермен жұмыс жасау барысында, деректің жазылған жерін, уақытын, дерек авторының келіп шығу тегі, деректердің әлеуметтік функциясын айқындау сияқты деректанудың түрлі әдіс-тәсілдері пайдаланылды. Дереккөздер мәліметтерінің шынайылығын айқындау мақсатында мәтіндік салыстырмалы және тарихи салыстырмалы тәсілдер мен сыни талдау әдістері қолданылды. Дереккөздер мәліметтері тақырып бойынша жазылған ғылыми зерттеу жұмыстарының ақпараттарымен салыстырылып, талдау жүргізілді.

Шығыс Түркістанда сопылықтың таралу тарихын зерттеуде негізгі дереккөздер тобын араб, парсы және түркі тілдерінде жазылған тарихи шығармалар, атап айтсақ, хроникалар, сопылардың өмірбаянын сипаттайтын еңбектер (агиографиялық шығармалар), поэтикалық шығармалар және исламдық трактаттар құрайды. Мысалы, Мырза Мұхаммед Хайдар Доғлаттың «Тарих-и Рашиди» шығармасы негізінен Шығыс Түркістан және Оңтүстік Қазақстан жерлерін қамтыған Моғолстан мемлекетінің тарихына арналған болса да, аймақта ислам дінінің таралуы, дін таратушы сопылардың қызметі егжей тегжейлі сипатталады. Авторы белгісіз «Тазкира-йи қожа Мұхаммед Шәріп», «Тарих-и Қашғар», Шах Махмұд Чорастың «Тарих» еңбектері Шығыс Түркістанда сопылық ілімнің негізін салушы қожалардың өмірбаяны, ел басқарушы хандарға, және олардың көрші мемлекеттермен қарым-қатынастарындағы ықпалына тоқталады. Ал «Тазкират әл-әулия» (Әулиелердің өмірбаяны), «Аппақ қожа манокби» дереккөздерінде Махдум-и Азам ұрпақтарының екіге бөлініп, билікке таласуы, Аппақ қожа және оның өмірі сипатталады. «Тазкира-и Азизан», «Хидайет-наме» агиографиялық дереккөздері, «Тарих-и амнийя», «Тарих-и Хамиди» тарихи шығармалары «ақ таулық» және «қара таулық» қожалардың Шығыс Түркістандағы зайырлы билікті құлатуы, таққа болған талас тартысы, көрші қазақ, қырғыз елдерінде өз ағымының ілімін насихаттауына қатысты оқиғаларды баяндайды. Сонымен қатар, бұл дереккөздер Шығыс Түркістанда сопылықтың таралу ерекшеліктерін, қай ағымның ең ықпалды болғанын және діни дәстүрлердің жергілікті әдет-ғұрыптармен қалай өзара әрекеттескенін түсінуге көмектеседі. Мақалада «Тарих-и амнийя», «Тарих-и Хамиди», «Аппақ қожа манокби» дереккөздерінің тақырыпқа қатысты мәліметтері алғаш рет ғылыми айналымға түсіріліп, талдау жасалады.

XIX ғасырда тақырып бойынша жүргізілген алғашқы зерттеулер британдық саяхатшы Роберт Шоу, швед зерттеушісі Свен Гедин, ресейлік саяхатшы Николай Пржевальскийлердің есімімен байланысты. Олардың еңбектерінде Қашғарияның әлеуметтік және саяси өміріндегі сопылық ағымдардың орны, нақшбандийа тариқаты қожаларының

әсері және олардың жергілікті қақтығыстардағы рөлі, ұйғыр халқының сопы-әулиелерді пір ұстап, құрметтеу дәстүрінің қалыптасуы зерттеледі.

XX ғасырда Шығыс Түркістандағы сопылықты зерттеу академиялық сипатқа ие болды. Империялық және кеңестік кезеңдегі тарихшы-деректанушы ғалымдар оқиғалардың тікелей куәгері болған жергілікті авторлардың еңбектерін аударып, олардың тақырыпқа қатысты мәліметтерінің ғылыми айналымға түсірді Атап айтқанда, В.В. Бартольд, Д.И.Тихонов, О.Ф. Акимускин, В.П. Юдин, Т.И. Сұлтановтар сопылықтың діни, мәдени және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылуына айтарлықтай үлес қосты.

Батыс зерттеушілері тарихи және агиографиялық қолжазбаларды, ауызша дәстүрлерді және сопылық ағымдардың жергілікті мәдениетке әсерін зерттеді. Мысалы, америкалық тарихшы Джозеф Флетчер еңбектерінде аймақта нақшбандийа тариқатының таралуы және оның Орталық Азияның басқа аймақтарымен байланыстарын зерттеген. Цин империясы билігі кезіндегі Шығыс Түркістандағы мұсылман қауымдастықтарының сопылық тәжірибелері және олардың Қытай мұсылмандары арасында жүргізген уағыздарын Эдуард Шефер зерттейді.

Сонымен қатар, соңғы онжылдықтарда батыс зерттеушілерінен Девин Деуис, Риан Тум, Тьерри Зарконе и Александра Папас, жапониялық ғалымдар Ясуши Синмен және Джун Сугавараның еңбектерінде Шығыс Түркістандағы сопылыққа деген қызығушылық артып, жергілікті сопылық шығармалардың мәтіндеріне талдау жүргізу арқылы діни қайта өрлеу динамикасын және саяси факторлардың сопылық қауымдастықтарға әсерін анықтауға тырысады.

Талқылау

Сопылық ілімінің негіздері алғаш Иран, Ауғанстан және Орта Азия жерлерінде қалыптасып, бірте-бірте көршілес аймақтарға таралған. Зерттеушілердің басым көпшілігі олардың Шығыс Түркістанда пайда болуын XVI ғасырдың бірінші жартысында өңірге келген Махдум-и Азамның есімімен байланыстырады. Алайда, дін таратушы қожалардың бұл аймақтағы қызметі одан әлде бұрын басталғанын жазба деректерде кездесетін мәліметтер дәлелдейді. Мысалы, шамамен XVI ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда ескі ұйғыр немесе шағатай-түркі тіліне аударылған авторы белгісіз «Тазкира-йи қожа Мұхаммед Шәріп» дереккөзінде аталмыш аймақта алғашқылардан болып діни үгіт насихат жүргізіп, халықты мұсылмандыққа тартқан сопылық ағым - *увайсийа* тариқатының өкілдері Қарахандар мемлекетінің ханы Сатук Бұғра-ханға ислам дінін қабылдатып, содан кейін хандықтың маңызды аймақтары - Қашғария мен Жетісуда қызметін жалғастырғаны туралы баяндайды. Дереккөзді терең зерттеген шығыстанушы ғалым В.П. Юдиннің пікірінше, *увайсийа* тариқаты Қашғарияда тіптен XVI ғасырдың ортасына дейін маңызды идеологиялық, саяси және экономикалық рөл атқарған. Қожа Мұхаммед Шәріп осы қуатты діни-саяси бірлестіктің басшысы (пір) болған және ұзақ уақыт бойы Шағатай әулетінен шыққан Яркенд хандығының ханы Абд ар-Рашидтің рухани тәлімгері және кеңесшісі қызметін атқарған (Юдин В.П., 1987).

Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» кітабында сопылық ағымның келесі бір бағыты Шығыс Түркістанда Моғолстан мемлекетінің негізін салушы Тоғлық Темір билікке келген уақытта пайда болды, деп жазылған. Орталық Азияда сопылық ағымның негізін қалаушылардың бірі Жамал ад Дин қожа Шығыс Түркістанның Ақсу қаласына орналасып, өз тариқаты бойынша үгіт – насихат жұмыстарын жүргізеді. Мирза Хайдар Жамал ад дин қожаның нақты қай сопылық ағымның өкілі болғанына тоқталмаған болса да, бірақ оның Бұхара имамдарының бірі Шуджа ад-Дин Махмудтың ұрпағы және Шыңғыс хан тұсында оның Бұхарадан Қарақорымға күштеп қоныстандырылғанын баяндайды. Дереккөзде айтылуынша, Қарақорымдағы ішкі қайшылықтар кезінде Жамал ад Дин қожа әкесінен бөлініп, Шығыс Түркістандағы Турфан және Хотан қалаларының арасындағы сол заманның

ірі қалаларынан есептелген Лоб және Катак қалаларына орналасады (Мұхаммед Хайдар, 1996: 27-28). Кейінірек, Жамал ад Дин қожа Моғолстандағы хан мұрагерлері арасында дінді дәріптеу, насихат жүргізу мақсатында хан ордасы орналасқан Ақсу қаласына жақын Айкөл деген жерге көшіп келіп, осы жерде қайтыс болады. Мирза Хайдардың бұл мәліметтерін Қожа Жамал ад дин және оның ұлы Мәулана Арш ад Диннің мазарлары Ақсу қаласында орналасқан және жергілікті халық арасында қасиетті орын ретінде қастерленеді, деп ХІХ ғасырдың екінші жартысында жазылған Мұса Сайрамидың «Тарих-и амнийя» еңбегінің деректері де растайды (Мұса Сайрами, 1905). Муса Сайрамидың деректеріне сүйенсек, Жамал ад Дин қожа Орта Азияда кең танылған Ахмад ибн Хафиз әл-Кәбир әл-Бухаридың ұрпағынан шыққан. Ахмад ибн Хафиз әл-Кәбир әл-Бухари 767 жылы Бұхарадағы Фагсодар махалласында дүниеге келген. Ол жас кезінде имам Мұхаммед әш-Шайбаниден теология және шарият заңдарының даналығын үйрену үшін Бұхарадан Бағдадқа аттанады. Әл-Шайбани Ханафи мәзһабының негізін қалаушы (төрт сүнниттік құқық мектебінің бірі) аты аңызға айналған Имам Азам Әбу Ханифаның шәкірті болған.

Зерттеу нәтижелері

1346-1347 жылдары Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде Тоғлық Темір хан бытыраңқы түркі халықтарын біріктіріп, Моғолстан мемлекетінің негізін құрады. Оның құрамына Шығыс Түркістан, Қазақстанның оңтүстік шығысы және Орта Азияның шығыс бөлігі кіреді. Дәл осы кезде аймақта өз ілімдерін насихаттаумен айналысқан қожалар Тоғлық Темір ханның назарына ілігіп, жоғарыда есімі аталған Мәулана шейх Жамал ад Динның ұлы Мәулана Арш ад Динның үгіт жүргізуі арқасында Тоғлық Темір хан ислам дінін қабылдайды. Бұл кезде Хан 24 жаста еді (Мұхаммед Хайдар, 1996: 30-31). Кейбір зерттеушілер Тоғлық Темірдің Ақсу қаласына жақын Айкөл деген жерде ислам дінін қабылдауына тікелей әсер еткен қожаларды Ахмад ибн Хафиз әл-Кәбир негізін қалаған және кейінірек оның мүридтері насихаттаған *кубравийя* ағымына тән қожалардың қатарына жатқызады. Алайда, бұл пікірдің шындыққа жанаспайтынын жазба дереккөздерде келтірілген мәліметтер дәлелдейді.

ХІV ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанға *нақшбандийя* сопылық тариқатының өкілдері келе бастады. *Нақшбандийя* – сопылық ағымының Орталық Азияда қалыптасып, дамыған ең белсенді және кең тараған бағыттарының бірі. Бұл ағым ХІІІ ғасырда нақшбандийя дәруіштік қозғалысының қызметі нәтижесінде қазіргі Ауғанстан, Иран, Үндістан, Шығыс Түркістан, Қазақстан, Қырғызстан, Кавказ, типтен Түркия аймақтарында өмір сүрген халықтардың қоғамдық-әлеуметтік және рухани дамуына маңызды рөл атқарған. Хожаган-нақшбандийя сопылық ағымының тарихын зерттеуші ғалым К. Рахимов нақшбандийя ағымының пайда болуы және жеке ілім ретінде қалыптасуын бір неше жүз жылдарға созылған тарихи процесс, ал Орта Азиялық сопылық мектебі Хахим ат-Тирмизи, Әбу Бәкір әл-Қалабади, әл-Мустамли әл-Бухари сияқты сопылар мен сопылық теоретиктер идеяларының жергілікті дәстүрлермен трансформациялануы нәтижесінде қалыптасты деп көрсетеді (Рахимов К., 2020: 30-33). Нақшбандийя - хожаган тариқатының жеке сопылық ағым ретінде пайда болуы, Бұхарада сопылық ханака ашып, сопылық мектебінің негізін қалау арқылы Орта Азияға өзінің идеяларын тарату және шәкірт тәрбиелеу мақсатында келген Қожа Юсуф әл-Хамаданидің (440/1048–35/1140) есімімен байланысты. Әл Хамадани Бұхарада көптеген мүридтерды тәрбиелеп шықты, алайда, тек Қожа Ахмад Йассауи және Қожа Абдул-Халик Гиждувани ғана ары қарай ізденіп, білімін терең дамытып, *йассауийя* және *хожаган* деп аталған сопылық тариқаттарының іргетасын қалады. Кейбір зерттеушілердің нақшбандийя-хожаган, йассауийя тариқатының бір бағыты, деп пікір білдіруі де осыған байланысты болса керек. Хожаган тариқаты кейінірек Бахау ад-Дин Нақшбанд басшылығы кезінде *нақшбандийя-хожаган*, деп аталды. .

Қожа Баха ад-дин Нақшбанд қайтыс болғаннан кейін Қожа Ала ад-дин Аттар және Қожа Мұхаммед Парсалар оның ісін жалғастырып, нақшбандийа-ходжаган тариқатының дамуына үлкен үлес қосты. Олардың кезінде нақшбандийа-ходжаган тариқатының ханакалары (діни ғұрыптық орындар) Мәуераннахрдың барлық ірі және орта қалаларында пайда болды. Қожа Убайдаллах Ахрардың (806/1404–895/1490) тәлімгерлік кезеңінде бұл тариқат Әмір Темір ұрпағынан шыққан билеушілерімен тығыз қарым-қатынасы нәтижесінде үлкен экономикалық және саяси ықпалға ие болып, нақшбандийа-ходжаган тариқатының кейінгі қызметінде саяси және экономикалық қызығушылық күшейе бастады.

Тарихи деректерге қарағанда, нақшбандийа-ходжаган ағымының Шығыс Түркістанға келуі және таралуы, Қожа Ахрардың шәкірті Қожа Тәж ад Динмен байланысты. Қожа Тәж ад Дин Моғолстан мемлекетіне Сұлтан Ахмет хан (1472-1504 жж.) билігі жылдары келеді. Ең алдымен Ақсу және Тұрфан қалаларында тұрады. Бір қызығы, Қожа Тәж ад Дин де өзінен бұрын өңірге келген қожалардың дәстүрін жалғастырып, миссионерлік қызметін мемлекет орталығынан емес, астанадан алыс орналасқан, бірақ стратегиялық маңызы жоғары Ақсу және Тұрфан қалаларынан бастайды. Қожалар орталықтандырылған үкімет олардың әрекеттері туралы білсе, өздерін Орта Азияға қайтарып жіберуінен қауыптеніп, ашық түрде насихаттау жұмыстарын жүргізуге батылы жетпей, саудагерлер кейіпінде ілімдерін таратады. Алайда, Сұлтан Ахмет хан мен оның перзенттері ата-бабалары құрмет тұтқан қожалар әулетінің өкілі Тәж ад Дин қожаға үлкен сый-сияпат көрсетіп, оның ісіне кедергі көрсетпейді. Сұлтан Ахмет ханның балалары да әкесінің ізімен қожаға жанашырлық танытады. Бұл туралы Мырза Мұхаммед Хайдар былай деп хабарлайды: «Мәулана Арш ад Диннің отбасынан шыққан Қожа Тәж ад Дин Тұрфаннан келген, Аллаһ оның дәлелін қасиет тұтады. Ол қайтыс болғаннан кейін оның барлық балалары Қожа Тәж ад Динді құрметтеп, қастерлеген». Сұлтан Ахмет ханның ұлы Сұлтан Саид хан да Қожа Тәж ад Динге құрметпен қарайды. Қожаның негізгі қызметі Шығыс Түркістанның Тұрфан қаласында болғанымен, хан мен оның төңірегіндегілердің назарын өз ағымының іліміне аудару үшін мемлекеттің астанасы Йаркендке жиі барады. Хан оған әрқашан қожаға лайық сый-құрмет көрсетеді (Мұхаммед Хайдар, 1996: 471). Бұл деректер Қожа Тәж ад Диннің Моғолстан хандығының рухани өмірінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Қожа Тәж ад Диннің Моғолстан хандарына ықпалы туралы оның ұлы Мұхаммед Талиб «Матлаб ат Талибин» дереккөзінде де айтады. (Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г., 2001: 263-267). Ол өз шығармасын әкесі Тәж ад Диннің өмір-баянына арнап, әулиелік қасиеттері арқасында ғажайып оқиғалардың болғаны, мүридтерінің санының күн санап артқаны туралы жазады.

Мұхаммед Талиб «Матлаб ат-Талибинде» 1512 жылы сефевидтердің басшысы Нажм-и Сани Бабырмен бірге Мәуераннахрға басып кіруіне байланысты оқиғаны сипаттағанда «Қазақстан» атауын пайдаланады. Бұл шабуылдан хабар алған автордың атасы, яғни Тәж ад Дин қожаның әкесі Қожа Ислам шұғыл түрде Қазақ хандығына келеді. Қазақ хандығының билеушісі Қасым хан Бұхаралық шейх Әбу Бәкір Саданың мүridі болып, Жуйбар қожаларының өкілі қожа Исламды жақсы қарсы алады. «Матлаб ат-Талибин» қолжазбасында келтірілген мәліметтерге сүйенсек, 1598-1599 жылдардағы Мәуераннахр мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынастарда, Түркістан, Ташкент және Ферғана жерлерінің бір бөлігінің Қасым хан иелігіне өтуінде аталған сопылық ағым өкілдерінің әсері болғанын болжауға және Қазақ хандығы мен Орта Азия хандары арасындағы келісімдердің орындалуын қамтамасыз етуде қожалардың рөлі жоғары болғанын байқауға болады. Шығарманың Тәж ад-Диннің өмірі мен шығармашылығына арналған тарауларда оның киелілігі және Үндістан, Иран, Хиуа, Қашғар және Қазақ хандығы билеушілерінен алған сый-сияпаттары туралы айтылады. Қазақ хандары Тұрсын мен Есімді Ташкент билеушілері, деп жазады. Нақшбандийа тариқатын қолдайтын Жуйбар қожаларының Қазақ хандары мен ақсүйектері арасында ықпалы жоғары болғанын, кейбір аймақтар үшін күрес кезінде және таластарды шешуде маңызды рөл атқарғанын түсінуге болады (Мұхаммед Талиб, В 2504: 416-42а).

Дәл сол сияқты, Тәж ад Дин қожаның Шығыс Түркістанға сапары, Сұлтан Абд ар Рашид ханның ұлы Моғолстан мемлекетінің сол кезеңдегі ханы Сұлтан Саид ханмен Қазақ хандығының ханы Тахир хан арасында келіспеушілік туындаған кезеңге сәйкес келіп, сопылық ағым өкілдерінің аймақтағы саяси мәселелерді шешуге ықпал көрсетуге тырысуын байқауға болады (Мұхаммед Хайдар, 1996: 471-472). Демек, XVI ғасырдың басында түрлі сопылық ағымдардың рухани жетекшілері Шығыс Түркістанда әлі де ашық әрекет етіп, мемлекеттің ішкі істеріне араласа алмаса да, сыртқы саяси мәселелерде белсенділік танытып, айтарлықтай күшейе бастайды.

XVI ғасырдың басында Моғолстан мен Орта Азиядан ығыстырылған Шағатай ұрпақтары Шығыс Түркістан аумағында жаңа мемлекет құрды. Дереккөздерде бұл мемлекет Моғолия немесе Моғол мемлекеті, Моғолстан деп аталды. Тіптен, XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында жазып аяқталған Мұса Сайрамыдың «Тарих-и амния» дереккөзінде Қашғария өңірі Моғолстан, Жетішар деп аталады (Мұса Сайрамы, С335: 4а-4б). Хандықтың астанасы Йаркенд қаласы болуына байланысты, Йаркенд хандығы деп те аталады. 1514 жылы Моғолстан мемлекетінің хандық тағына Ахмет ханның ханның ұлы Сұлтан Саид хан отырды. Сұлтан Саид хан өз заманына орай білім алған, өте ақылды, дана басшы болған, деп сипатталады. Оның билігі тұсында Моғолстан мемлекеті саяси-экономикалық тұрғыдан гүлденген, мәдениет, ғылым мен білім, өнер, әдебиет жоғары дамып, шарықтау шегіне жеткен. Сонымен қатар, өңірде түрлі діни сопылық ағымдардың өз тариқаттарын насихаттауға жолы ашылып, мұсылман әлемінің ең танымал тұлғалары Шығыс Түркістанға еш кедергісіз келе бастайды. 1521 жылы Қожа Мұхаммед Юсуф пен нақшбандийа ағымының рухани жетекшісі Қожа Убайдаллах Ахрардың ұлы Қожа Мұхаммед Абдулла Моғолстан хандары мен жергілікті халық арасында нақшбандийа ағымының ілімін тарату мақсатында Самарқанд қаласынан келді. (Әнуар Байтұр, Үрімжі: 972). Бұл кезең Орта Азия тарихында Қожа Убайдаллах Ахрар мен Әмір Темір ұрпақтарының қарым-қатынастары күшейіп, қожалар хандардың ең сенімді кеңесшілеріне айналғаны және біртіндеп хандықтың саяси билігіне араласа бастауымен ерекшеленеді. Қожалардың қызметі діни-рухани бағытпен шектелмей, қоғамдық-саяси фактор басымдық көрсетеді.

«Тарих-и Рашиди» дереккөзінде Мұхаммед Хайдардың: «Менің ағам да ханмен сұхбаттас болды. Ол *йассауийа* ағымының мүріді еді», деген мәліметтеріне сенсек, Сұлтан Саид хан *йассауийа* ағымының тариқаттарын терең меңгергені белгілі болады. Сұлтан Саид хан осы ағымдардың және сопылық әдебиеттің ықпалымен биліктен бас тартып, орнына ағасы Мұхаммед Иминді таққа отырғызып, өзі сопылықты насихаттаушы дәруіштерге қосылғысы келген. Бұл оқиғалар Қожа Мұхаммед Юсуфтың Шығыс Түркістанға келген сәтімен тұспа-тұс келіп, қожа Сұлтан Саид ханды өз ойынан бас тартуға көндіреді. Қожа Мұхаммед Юсуф: «Хандық – бұл Аллаға ең жақын жол және үлкен құрал. Бірақ патшалар оны нәпсі ләззаттарын қанағаттандыру мен шайтандық істер жасаудың құралына айналдырды. Патша бір ауыз сөзбен жасаған жақсылығы үшін сауап алады, дәруіштер өмір бойы оған жете алмайды», дейді (Мұхаммед Хайдар, 1996: 469). Осыдан кейін Сұлтан Саид хан ойын өзгертіп, Қожа Мұхаммед Юсуфтың кеңесімен билігін жалғастырды және осы оқиғадан кейін ол нақшбандийа іліміне бұрынғыдан да шындап қызығушылық таныта бастайды. Демек, Шығыс Түркістанда сол кезеңде *йассауийа* ағымымен қатар, *нақшбандийа* ағымының өкілдері де белсенділік танытып жатқанын байқауға болады. Кейбір зерттеушілер нақшбандийа және йассауийа ағымдарының қайнар көзі бір, бір ұстаздың ілімі негізінде қалыптасып, тараған, кейінірек, халықтардың географиялық орналасуы, өмір салты, дәстүрлері, саяси жағдайларға байланысты трансформацияға ұшыраған, деген көзқарасты ұстанады (Девин Деуис, Рахимов К., 2020).

1543 жылы Моғолстан мемлекетінің астанасы Йаркенд қаласына *увайсийа* сопылық ағымының рухани басшыларының бірі қожа Мұхаммед Шәріп келеді. «Оның әулиелік қасиеттері туралы хабар Моғолстан хандығының бүкіл аумағына кең таралып, аз уақыттың

ішінде қожа Мұхаммед Шәріп елдегі ең құрметті адамдардың біріне айналады. Абд ар-Рашид хан оның муриді болып, оған «мемлекеттік тәлімгер» атағын берді және қожа Мұхаммед Шәріп мемлекеттің барлық маңызды істеріне тікелей қатысатын, хандарға саяси мәселелер мен әскери жорықтарға қатысты кеңестер беретін дәрежеге жетеді (Әнуар Байтұр, Үрімжі: 973/. Тарихи деректерде Абд ар Рашид ханның ұлы Абд әл-Латифтің қазақтармен шайқаста қаза тапқаны, Абд ар Рашид хан қожа Мұхаммед Шәріппен ақылдасып, оның рұқсатымен қазақ хандарына қарсы жорыққа аттанғаны, шайқастың 20 күнге созылғанын хабарлайды. Акимушкин О.Ф. бұл шайқас 1551-1552 жылдар аралығында, немесе 1555-1556 жж. болған деп болжайды (Акимушкин О.Ф., 1970, 236). Яркендке оралған Абд ар Рашид хан қазақ ханы Хақназарға қарсы жорық кезінде рухани қолдау көрсеткені үшін алғыс ретінде қожа Мұхаммед Шәріпті Яркендке өзінің қасында тұрақты тұруға шақырады және қожа Мұхаммед Шәріп өмірінің соңына дейін Моғолстан хандарының сарайында қалады. Аноним автордың «Тазкира-и қожа Мұхаммед Шәріп» еңбегінде қожа Мұхаммед Шәріп 1565-1566 жылдары 95 жасында қайтыс болып, Яркенд қаласы маңындағы Бес-Арық деген жерде жерленген, дейді. Қожа Мұхаммед Шәріптің орнына мемлекеттің «рухани тәлімгері» қызметіне оның шәкірті Мұхаммед Уәли тағайындалады. Қожа Мұхаммед Шәріп қайтыс болғаннан кейін төрт жыл өткен соң, шамамен 1569-1570 жж. Сұлтан Абд ар-Рашид хан қайтыс болады (Юдин В.П., 1987: 10). Абд ар-Рашид хан қайтыс болғаннан кейін таққа оның ұлы Абд әл-Керім хан отырды. Ол елді адал, әділ басқарды, Моғолстан мемлекетінде тыныштық орнады. Халық оны «Адал Әбділ Керім» («Абдукерім Әділ»), деп атаған (Мұса Сайрами, Тарих-и Хамиди, 1986: 125).

XVI ғасырдың бірінші жартысында нақшбандийа-хожаган тариқатының рухани басшысы қызметін Махдум-и Азам есімімен белгілі Сейид Ахмет ибн Жалал ад-дин әл-Касани (1464-1549 жж.) жалғастырды. Махдум-и Азам 1461 жылы Өзбекстанның Касан қаласында (Ферғана алқабында) дүниеге келген. Ол белгілі дінтанушы, сопылық қайраткер Бурханиддин Қылычтың ұрпағы. Бұл туралы мәліметтер «Тазкира-и Ходжаган», «Хидайат-наме» сияқты дереккөздерде жазылған. Тарихи деректерде Махдум-и Азам өте ақыл-парасатты, интеллектаулдық қабілеті жоғары дамыған адам болған және Бухара билеушісі Убайдаллах ханның жақын кеңесшісі қызметін атқарған, дейді. Ол парсы тілінде сопылықтың теориялық мәселелеріне арналған отызға жуық трактаттар жазған. Бұл еңбектерінде Махдум-и Азам ағымның негізгі ұйымдастырушылық ережелері (*adāb*), тәлім алушылардың рухани ілгерілеуіне жол ашатын сопылық ағым ішіндегі дидактикалық пікірталастар мен уағыздар (*suhbat*), немесе дауыстап жадқа оқу (*zhikr*) және тыңдауды (*samā'*) сопылардың әртүрлі қабілеттеріне сәйкес дайындаудың маңызды құралдары ретінде сипаттайды. Сонымен қатар, бірнеше шығармасы Орталық Азия билеушілеріне арналып, Убайдулла ханға арналған еңбегінде сопы өзінің рухани қызметін, өзін және жалпы ағымының идеологиясын қорғау және тарату үшін басқарушы тап өкілдерінің – хандар мен мемлекет басшыларының қолдауына сүйенуі керек екенін, қамқоршы басшының көмегімен мақсатқа жету жолдарын түсіндіреді. Осы орайда, рухани байлық пен қатар материалды байлықтың да маңыздылығын алға сүреді. Бұл көз қарастар бұрын қалыптасқан сопылық идеологияларына өзгерістер енгізіп, рухани мұрагерлерге (*нисбат-и манави*) қарағанда физикалық мұрагерлеріне (*нисбат-және сури*) көп назар аударылып, Махдумзадалар қауымы қалыптасып, ағымның идеялары Махдум-и азам ұрпақтарының отбасылық стратегиясына айналады (Alexandre Papas, 2017).

Әмір Темір ұрпақтарының билігінің құлдырауы нақшбандийа-хожаган тариқатының билікке ықпалын әлсіретіп, шамамен 1524-1525 жылдары Махдум -и Азам Ферғана облысынан Қашғарға кетуге мәжбүр болады. Мұнда ол халық арасында ислам діні негіздері және нақшбандийа ілімі бойынша дәрістер өткізіп, белсенді түрде насихаттау жұмысын жүргізеді. «Тазкира-и ходжаган» шығармасының авторы Мұхаммед Садық Қашғари [3] атап өткендей, Махдум -и Азамды «Қашғар хандары мен халықы үлкен сый-сияпатпен қарсы

алады». Бос уақытының барлығын ұстаздыққа арнаған Махдум-и Азам халықтың шынайы мейірімі мен құрметіне бөленіп, қоғамдағы үлкен бедел және абыройға ие болды. Түркиялық ғалым Мехмет Атифтың айтуынша, Шығыс Түркістанда Махдум-и Азам шығу тегі хан әулетінен Бибиджа есімді қызға үйленіп, ұлы Қожа Ысқақ Вали дүниеге келеді (Атыф, 1998: 116-117). Алайда, Өзбекстандық ғалым Аманбек Жалилов аударған, Махдум -и Азамдың өмірі мен қызметі, қоың ұрпақтары туралы құнды мәліметтерді қамтыған, авторы белгісіз «Аппақ қожа манокби» атты шығармада, ишанның он үш ұлы болған, үлкен ұлы Мұхаммед Имин қожа Кәлан, екінші ұлы Ысқақ қожа, қожа Ысқақтың анасының тегі Қарахандар мемлекетінің ханы Жүсіп Қадырханның қарындасы, Жалал ад Динның ұлы Алауддинның әйелі Хадия Туркан ханымға тірелетінін, жазады. Қожа Ишан Кәлан болса, қожа Ахмед Касанийдің әйелі Қашғар сейидтерінен ұрпағы Мир Тәліптің қызы Бибиджаи Қашғари лақаб атымен белгілі Руқия бегімнен туылған, деп көрсетеді (Аппақ қожа манокби, 2002: 6). Кейінірек Махдум-и Азам Орта Азияға оралып, 1542 жылы Самарқандта қайтыс болды.

Моғолстан мемлекетін Сұлтан Саидханның ұлы Абд-ар Рашид ханның баласы Абд-ал Керім хан басқарған кезеңде Қожа Ысқақ Вали нақшбандийа ағымының рухани басшы ретінде Шығыс Түркістанға қайта оралады. Шах Махмуд Чорастың «Тарих» хроникасында: «Йаркенд қаласына Қожа Ысқақ келді. Оны Йаркендт қаласының беделді адамдары күтіп алды. Соңынан Абд әл-Керім хан құрмет көрсетуге келеді. Бірақ Халифаның кеңесімен қожа бірден ханның алдына шықпай, сәл кідіруге бел буады». Хан ренжіп, бірден сарайға қайтады (Шах Махмуд Чурас, 1976: 163). Абд әл-Керім хан мен Қожа Ысқақ арасында түсініспеушілік туындайды. Бұны зерттеушілер Абд әл-Керім ханның *увайсийа* сопылық тариқаттың өкілі Уәли сопының мүридi болғандығымен түсіндіреді.

Қожа Ысқақ Йаркенд қаласында халыққа нақшбандийа ағымының тариқаттарын насихаттаумен айналысады. Бірақ, біраз уақыт өткен соң Абд әл-Керім хан оған хат жолдап, Қожа Ысқақтың бұл өңірден кетуін талап етеді (Тарих-и Қашғар, С 576, 676). Осыдан кейін қожа сол кездегі Шығыс Түркістанның Хотан қаласының билеушісі Құрайш сұлтанының жанына кетеді. Чира аймағында үш жыл бойы насихаттау жұмыстарын жүргізіп, мүридтерді жинаумен айналысады. Алайда, Абд әл-Керім хан оның мемлекеттен кетуін бұйырады. Шах Махмуд Чорастың пайымдауынша, ханның бұндай қадамға баруына Қожа Ысқақтың ықпалымен Құрайш сұлтанының орталық билікке қарсы көтеріліс ұйымдастыруы себеп болады (Шах Махмуд Чурас, 1976: 277). Қожа Хотаннан шығып, Ақсу қаласына барады. Ақсу қаласының билеушісі Абд әл-Керім ханның інісі Мұхаммед хан табиғатынан өте жұмсақ, ақкөңіл, мейірімді адам болған. Мінезінің осы қасиетін пайдаланған қожа Ысқақ қажырлы іс-әрекетке кірісіп, ханақалар құрып, өзіне мүридтерді тарта бастайды. Мұхаммед хан да қожа Ысқақтың мүридi болып, сый-сияпатын жомарттықпен ұсынды. «Хроникада» Мұхаммед ханның Қожа Ысқаққа Көк-Күмбез ауылын сиға тартып, нефрит өндіретін кәсіпорынды ханақа тұрғындарының игілігіне бергені айтылады (Шах Махмуд Чурас, 1976: 278). Бұл мәліметтер қожалардың өлкеге келуі рухани ғана емес, материалдық мақсатты да көздегенін көрсетеді. Қожа Ысқақ Ақсудан кейін Тұрфан және Кучар қалаларына барып, жергілікті халықтың сеніміне кіруге тырысады. «Тазкира-и Азизан» деректері бойынша, қожа Ысқақ Шығыс Түркістанда 12 жыл өмір сүреді. Осы уақыт ішінде оның мүридтерінің саны бірнеше мыңдаған адамға жетеді.

1587 жылы Қашғарға Махдум -и Азамның үлкен ұлы Ишан Кәлан келеді (Әнуар Байтұр, Үрімжі: 975). Ол да халықтың сенімі мен құрметін пайдаланып, өзіне тарта бастады және қысқа уақыттың ішінде өзінің ағымына бірнеше мың адамды жинады. Олардың арасында қарапайым халықпен қатар қала әкімдері мен жергілікті ақсүйектер де болды. Айналасындағы мүридтері Ишан Кәланға «қасиетті әулие», деп сөзсіз сеніп, артынан ерді. Осылайша Шығыс Түркістан аймағы Махдум-и Азамның екі ұлының қызығушылықтары қақтығысқан аймаққа айналды. Ысқақ Валинің де Ишан Кәланның да артынан ерген мүридтерінің саны күн сайын ұлғайды.

Нақшбандийа қожаларының қоғамдағы белсенділігінің артып, абыройының асуынан қауыптенген Абд әл-Керім хан байыпты шара қолдануды ұйғарып, өзіне жақын жергілікті діни топтардың ықпалымен олардың Моғолстан мемлекетінде тұруын қалаусыз деп жариялады. Қожылар елден кетуге мәжбүр болды. Қожа Ысқақ Самарқандқа оралды, бірақ әлі де өзінің халифасы Шутур арқылы Моғолстан хандығында болып жатқан оқиғаларға әсер етуді жалғастырды. Бірақ, 1591 жылы Абд әл-Керім хан қайтыс болғаннан кейін Моғолстан мемлекетінің хандық тағына отырған Мұхаммед хан қожа Ысқақты толық қолдап, өлкеде беделін арттырады. Бұл жағдай Моғолстан мемлекетінің саяси билігіне *увайсийа* ағымының ықпалын әлсіретіп, нақшбандийа ағымы өкілдерінің күшеюіне алып келеді. Тіптен, қожа Ысқақтың ықпалы Моғолстан хандығына көрші аймақтарға, яғни көшпелі қазақ және қырғыздардың арасында тарай бастайды (Мұхаммед Садық Қашғари, Д 126, 17-18). Қожалардың күшейгені сонша, хан олардың қатысуынсыз бірде-бір шешім қабылдамайтын болды. Зерттеушілер бұл жағдай келесідей түсініктеме береді. О.Ф. Акимускин хандар біршама саналы әрекет етіп, қожалармен одақтасуға мәжбүр болды деп есептейді. Әйтпесе, бұл оларға биліктен айырылу қаупін тудырды, өйткені, олардың артында қожаларды пір ұстап сөзсіз сенген, орасан зор күшке ие мыңдаған мүридтері тұрды (Шах Махмуд Чурас, 1976: 30). Осы себепті Мұхаммед хан қожалармен келісімге келуге тырысты және қожалардың қолдауына қол жеткізу мақсатында жеке ауылдардағы ірі жер телімдерін сиға берді, салықтан босатты, нефрит өндіруге, үй салуға рұқсат берді. Сөйтіп, қожалар мен олардың өкілдері Моғолстан мемлекетіндегі ең ықпалды күштердің біріне айналды. Оларды әскери көшпенділер, жергілікті феодалдар және зайырлы билік ескерді. Қожалардың бұқара халық пен ақсүйектер арасында идеологиялық әсерінің күшті болғаны сонша, кез келген сәтте хандарға қарсы шығатын дәрежеге жетті. Қожа Ысқақтың ағасы Қожа Ишан Калян зор табысқа жетті. Жоғарыда айтылғандай, ол Қашқарда тұрды және жергілікті ақсүйектер бастаған осы аймақты мекендеген халық оны қолдады. Қожа Ишан Кәланның «қасиетті» әрекетіне таңғалған жұртшылық оны Алланың елшісі ретінде қабылдап, оған жан-тәнімен беріліп, басқа ешкімді танымады. Нәтижесінде, Шығыс Түркістанның Қашғар қаласы мен айналасындағы жерлер Ишан Кәланға, Йаркенд қаласы мен оның маңы Ысқақ Валидың ықпалына түсіп, аймақ халқы бірөбіріне қарсы екі лагерьге бөлінді. 1597 жылы Ишан Кәлан Дехбитке оралып, сол жылы қайтыс болды. Қожа Ысқақ 1594 жылы Самарқандқа оралып, 1599 жылы қайтыс болды (Әнуар Байтұр, Үрімжі:979).

Осылайша, қожалар Орта Азияға оралды, бірақ Моғолстан хандығында сенімді мүридтерінен құралған үлкен әскерін қалдырды. Махдум мен Азияның екі ұлының Моғолстан хандығындағы рухани және саяси басшылық құқығы үшін күресінің басталуы олардың жақтастары арасында бәсекелестіктің туындауына әкелді. Осы кескілескен күрестің нәтижесінде Шығыс Түркістандағы *нақшбандия-хожаган* сопылық ағымы екіге бөлінді. Біріншісі «Исхақия», басшысы Ысқақ Вали, екіншісі, «Ишқия», оның басшысы Ишан Кәлан. Кейінірек бұл топтар тарихта «қаратаулықтар» және «ақтауылықтар» деген атауларды алып, ірі діни партияларға айналды.

XVI ғасырдың 70-80-жылдары Қожа Махдум-и Азияның ұлдары арасында әкесінің «Ишан» атағын мұрагерлікке алу үшін күресте үлкен қайшылықтар туындады. Махдумзадалар ишан титулының еншісін ғана емес, кең жер телімдері мен орасан зор материалдық байлық үшін де күресті. Анасы Қашқар сейіттерінің әулетінен шыққан қожа Ысқақ Вали, өзін хан әулетінің тікелей өкілі деп есептеп, қожа-и Қашғари деген есіммен атай бастады. Махдумзадалардың сопылықтың негізгі идеология, мақсат, тұжырымдарынан алыстауы, сол заманда, сопылық жолын таңдаған кейбір ақындардың сынына ұшырады. Мысалы, XVII ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанға Аппақ қожадан тәлім алуға келген сопы-ақын Бабарахим Машрабты келтіруге болады (Orsolva Saraç, 2021).

Қорытынды

Ұсынылған дереккөздер мен ғылыми зерттеулер мәліметтеріне талдау жүргізу арқылы Шығыс Түркістанда нақшбандийа және увайссийа, кубравийа сияқты сопылық ағымдардың таралуы және көрші аймақтарға әсеріне қатысты қалыптасқан бір қатар тұжырымдарды алға тартуға болады. Ең алғаш өңірге келген сопылық ағым насихаттаушылары ислам дінін тарату арқылы аймақтың рухани тұрғыдан дамуына, жаңа діни-философиялық идеологияның қалыптасуына жағдай жасады. Увайссийа, йассауийа, нақшбандийа сопылық ағымдары өз ілімдерін жергілікті халықтың өмір салтына бейімдей отырып, исламның таралуы мен нығаюына ықпал етті. Олар рухани мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде білім беру, тәлімгерлік пен тәрбие дәстүрлерін дамытты. Сопылылар толеранттылық, адамдарға деген сүйіспеншілік және рухани өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу принциптерін уағыздай отыра өлкенің рухани өмірін байытып, қоғамда діни моральдық-адамгершілік нормаларын күшейту арқылы жаңа қоғамдық-саяси орта құрды. Исламдық білімнің таралуына, әдебиеттің, өнердің және сәулет өнерінің дамуына, Орталық Азия халықтарының біртұтас тарихи-мәдени орта қалыптастыруына үлес қосты. Шығыс Түркістан халықтарының басқа Орталық Азия хандықтарымен қарым-қатынастарына оң әсерін тигізуге тырысты.

Алайда, XVI ғасырдың соңы XVII ғасырларда Шығыс Түркістандағы сопылардың идеологиялық көз қарастары өзгеріп, ағымдар арасында, немесе зайырлы және діни лидерлер арасында қақтығыстардың басталуына себеп болды. Нәтижесінде саяси тұрақсыздық басталып, халықтың ресми билікке сенімі төмендеп, қайшылықтардың күшеюіне және жергілікті халықтың бірлігінің әлсіреуіне ықпал етті. Діни консерватизмнің күшейіп, кейбір жағдайларда сопылық шейхтердің билігіне шамадан тыс тәуелділік фанатизмге алып келді. Бұл жағдай ресми билік құрылымдарының сыртқы күштердің қысымына ұшырап, хандарды сопылық ағым басшыларынан тірек іздеуге мәжбүрледі.

Осылайша, Шығыс Түркістанда сопылық ағымдарының таралуының әсері жан-жақты болды. Бір жағынан, олар руханияттың, мәдениеттің, білімнің және әлеуметтік тұрақтылықтың дамуына ықпал етті. Екінші жағынан, консерватизм күшейіп, діни фанатизм саяси келіспеушіліктерді туындатып, зайырлы биліктің құлауына себеп болды.

Әдебиеттер:

Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г., 2001 – *Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII–XVIII вв.: (библиографические обзоры). Алматы: Дайк-пресс, 2001. 426 с.

Акимушкин О.Ф., 1970 – *Акимушкин О.Ф.*, К вопросу о внешнеполитических связях Могольского государства с узбеками и казахами в 30-х годах XVI в – 60 - х годах XVII в. // Палестинский сборник. Вып.21 (84).Л., 1970. С.233-248.

Alexandre Papas, 2017 – *Alexandre Papas.* Khojas of Kashgar, 2017 [Электронды ресурс] URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.12> (қараған күні: 01.05.2024).

Атыф, 1998: – *Atif Mehmet*, Kaşgar tarihi: bâis-i hayret ahvâl-i garibesi (Transkript edenler; İsmail aka, V. Günay), Kırıkkale,: Eysi, 1999, 381s.

Девин Деуис, 2011 – *Devin DeWeese.* The ‘competitors’ of Ishāq Khwāja in Eastern Turkistan: hagiographies, shrines, and sufi affiliations in the late sixteenth century // В Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan. Edited by İlker E. Binbaş и Nurten Kılıç-Schubel, . Istanbul: İthaki, 2011, P. 133–216.

Әнуар Байтұр, 1996 – *Әнуар Байтұр, Хайриниса Сыддық.* Шинжаңдики милләтләрни тарихи. –Үрімжі: Милләтләр нәширияти, 1996. 1318 б.

Мұса Сайрами, 1905. – *Мұса Сайрами.* Таарих-Әминие. История владетелей Кашгарии, сочинение Муллы Мусы, бен Мулла Айса, сайрамца, изданная Н.Н. Пантусовым. Казань, 1905. 320 с.

Мұса Сайрами – *Мұса Сайрами.* Тарих-и амнийа // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. Шифр С. 335.

- Мұса Сайрами, Тарих-и Хамиди, 1986 – *Мұса Сайрами*, Тарих-и хамиди. Үрүмші: Милләтләр нәшрияти, 1986. 775 б.
- Мұхаммед Садық Қашғари, Д 126 – *Мұхаммед Садық Қашғари*. Тазкира-и ходжаган // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. Шифр Д126.
- Мұхаммед Талиб, В 2504 – *Мұхаммед Талиб*. Матлаб ат-талибин: Рукопись СПбФ ИВ РАН. Шифр В 2504.
- Мұхаммед Хайдар, 1996 – *Мырза Мұхаммед Хайдар*. Тарихи Рашиди. Ташкент: Издательство «Фан», 1996. .728 с.
- Офоқ хожа манокіби, 2002 – *Офоқ хожа манокіби*. Андижан, «Хаёт» нашриети. 2002. 120 с.
- Orsolya Saraç, 2021 - *Orsolya Saraç*. Babarahîm Meşreb'in pîri Hidâyetullah Âfâk hoca // KÜLTÜRК Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4 (Kış 2021), s.109-129.
- Рахимов К., 2020 – *Рахимов К.*, Тарикат хваджаган-накшбандийа и семь пиров / пер. с узбек. яз. И.Р. Гибадуллина. Казань: ИД «МеДДоК», 2020. 180 с.
- Тарих-и Қашғар, С 576 – *Тарих-и Қашғар*, Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. Шифр С. 576.
- Шах Махмуд Чурас, 1976 – *Шах Махмуд Чурас*, Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О. Ф. Акимовкина. М.: Наука, 1976. 407 с.
- Юдин В.П., 1987 – *Юдин В.П.* Анонимное тюркоязычное сочинение второй половины XVI в. из Восточного Туркестана «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» // Вопросы истории и культуры уйгуров. Алма-Ата, 1987, С. 4-40.

References:

- Abuseitova M.H., Baranova YU.G., 2001 – *Abuseitova M.H., Baranova Yu.G.* Pismennye istochniki po istorii i kulture Kazahstana i Tsentralnoi Azii XIII–XVIII vv.: (bibliograficheskie obzory). Almaty: Daik-press, 2001. 426 s.
- Akimuşkin O.F., 1970 – *Akimuşkin O.F.* K voprosu o vneşnepoliticeskikh svyazyah Mogul'skogo gosudarstva s uzbekami i kazahami v 30-h godah XVI v – 60 - h godah XVII v. // Palestinskii sbornik. Вып.21 (84).L., 1970. S.233-248.
- Alexandre Papas, 2017 – *Alexandre Papas*. Khojas of Kashgar, 2017 [Elektronnyy resurs] URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.12> (qarağan küni: 01.05.2024).
- Änuar Baitür, 1996 – *Änuar Baitür, Hairinisa Syddyq*. Şinjan'diki millätlärniñ tarihi. –Ürümji: Millätlär nәşiriyati, 1996. 1318 b.
- Atyf, 1998 – *Atif Mehmet*. Kaşgar tarihi: bâis-i hayret ahvâl-i garibesi (Transkript edenler; İsmail aka, V. Günay), Kırıkale,: Eysi, 1999, 381s.
- Devin Deuis, 2011 – *Devin DeWeese*. The 'competitors' of Ishāq Khwāja in Eastern Turkistan: hagiographies, shrines, and sufi affiliations in the late sixteenth century // V Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan. Edited by İlker E. Binbaş i Nurten Kılıç-Schubel ., Istanbul: İthaki, 2011, P. 133–216.
- Mūhammed Haidar, 1996 – *Myrza Mūhammed Haidar*. Tarihi Raşidi. Taşkent: İzdatelstvo «Fan», 1996. .728 s.
- Mūhammed Sadyq Qaşğari, D 126 – *Mūhammed Sadyq Qaşğari*. Tazkira-i hodjagan // Rukopis Sankt-Peterburgskogo filiala İV RAN. Şifr D126
- Mūhammed Talib, V 2504 – *Mūhammed Talib*. Matlab at-talibin: Rukopis SPbF İV RAN. Şifr V 2504.
- Mūsa Sairami, 1905. – *Mūsa Sairami*. Taarih-Eminie. İstoriya vladetelei Kaşgarii, sochinenie Mullı Musy, ben Mulla Aisa, sairamtsa, izdannaya N.N. Pantusovym. Kazan, 1905. 320 s.
- Mūsa Sairami, S335 – *Mūsa Sairami*. Tarih-i amniia // Rukopis Sankt-Peterburgskogo filiala İV RAN. Şifr S. 335.

Mūsa Sairami, Tarih-i Hamidi, 1986 – *Mūsa Sairami*. Tarih-i hamidi. Ürümşi: Millätlär nāşriyatı, 1986. 775 b.

Ofoq hoja manoqibi, 2002 – Ofoq hoja manoqibi. Andijan, «Haet» naşrieti. 2002. 120 s.

Orsolya Saraç, 2021 – *Orsolya Saraç*. Babarahîm Meşreb'in pîri Hidâyetullah Âfâk hoca // KÜLTÜRK Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4 (Kış 2021), s.109-129.

Rahimov K., 2020 – *Rahimov K.* Tarikat hvadjagan-nakşbandiia i sem pirov / per. s uzbek. yaz. İ.R. Gibadullina. Kazan: İD «MeDDoK», 2020. 180 s.

Şah Mahmud Churas, 1976 – *Şah Mahmud Churas*. Şah-Mahmud ibn mirza Fazil Churas. Hronika. Kriticheskiı tekst, perevod, kommentarii, issledovanie i ukazateli O. F. Akimuşkina. M.: Nauka, 1976. 407 s.

Tarih-i Qaşğar, S 576 – Tarih-i Qaşğar, Rukopis Sankt-Peterburgskogo filiala İV RAN. Şifr S. 576.

Yudin V.P., 1987 – *Yudin V.P.* Anonimnoe tyurkoyazychnoe sochinenie vtoroi poloviny XVI v. iz Vostochnogo Turkestana «Tazkira-ii Hodja Muhammad Şarif» // Voprosy istorii i kultury uigurov. Alma-Ata, 1987, S. 4-40.

¹Каримова З.К. ²Масимова Х.В. ³Каримова Р.У.

^{1,2,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы Қазақстан
E-mail: ¹vostok_karimova@mail.ru, ²khalminam@mail.ru, ³risalat.karimova@mail.ru

СУФИЙСКИЕ ТЕЧЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ: РАСПРОСТРАНЕНИЕ, ОСОБЕННОСТИ И ВЛИЯНИЕ НА СОСЕДНИЕ РЕГИОНЫ

Аннотация. Восточный Туркестан расположен в стратегически важном регионе Центральной Азии, соединяющем народы и страны Востока и Запада. Древние торговые и миграционные пути, проходившие через регион, способствовали тесному взаимодействию истории и культуры различных народов. Одна культура сменяла другую, и почти все религии и культуры оставили свой след. В статье рассматриваются вопросы, связанные с распространением суфийских течений в Восточном Туркестане, особенностями восточнотуркестанского суфизма, его влияние на местное население и народы соседних регионов, сыгравших важную роль в духовной жизни Центральной Азии. События, связанные с представителями суфийских течений - ходжами, были одним из важнейших внутриполитических аспектов, оказавших значительное влияние на судьбу государства Моголистан, созданного в результате распада Чагатайского улуса, и в целом на всю историю Восточного Туркестана. Представители суфийского течения накшбандийа, возникшего в Средней Азии и позднее распространившегося на соседние регионы, в середине XVI века ослабили светское ханство в Восточном Туркестане, и в конечном итоге завоевали все государство. Они также пытались оказать влияние на соседние казахские и киргизские народы. Путем сравнительного анализа источников, написанных на восточных языках и трудов российских и зарубежных ученых, изучается распространение суфийских течений в регионе, причины усиления религиозно-духовного влияния ходжей, основанного на исламском мистицизме, их стремление к политической власти, вытеснением от власти представителей ханской династии — законных наследников престола, и их место в общественно-политической жизни Средней Азии в целом. Детальное изучение этих вопросов также весьма актуально для современного общества, где религия является важным фактором в жизни общества, в котором активно распространяются различные религии и религиозные течения.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта РНН АР19678538 «Политический суфизм в Центральной Азии (Казахстан и Восточный Туркестан): исторические корни и современные реалии», финансируемого КН МНВО РК.

Ключевые слова: Центральная Азия, Восточный Туркестан, суфизм, источники, ходжи, накшбандийа, йассауийа, увайссийа, кубравийа, рукописи.

¹Karimova Z.K. ²Masimova H.V. ³Karimova R.U.

^{1,2,3}R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: ¹vostok_karimova@mail.ru, ²khalminam@mail.ru, ³risalat.karimova@mail.ru

SUFI CURRENTS IN EASTERN TURKESTAN: SPREAD, FEATURES AND INFLUENCE ON NEIGHBORING REGIONS

Abstract. East Turkestan is located in a strategically important region of Central Asia, connecting the peoples and countries of the East and West. Ancient trade and migration routes that passed through the region contributed to the close interaction of the history and culture of various peoples. One culture replaced another, and almost all religions and cultures left their mark. The article examines issues related to the spread of Sufi movements in East Turkestan, the peculiarities of East Turkestan Sufism, its influence on the local population and the peoples of neighboring regions, which played an important role in the spiritual life of Central Asia. Events related to representatives of Sufi movements - Khojas, were one of the most important domestic political aspects that had a significant impact on the fate of the state of Mogolistan, created as a result of the collapse of the Chagatai ulus, and in general on the entire history of East Turkestan. Representatives of the Sufi movement Naqshbandiyya, which arose in Central Asia and later spread to neighboring regions, in the middle of the 16th century weakened the secular khanate in East Turkestan, and eventually conquered the entire state. They also tried to influence the neighboring Kazakh and Kyrgyz peoples. By means of a comparative analysis of sources written in Eastern languages and works of Russian and foreign scholars, the spread of Sufi movements in the region, the reasons for the strengthening of the religious and spiritual influence of the Khojas, based on Islamic mysticism, their desire for political power, the ousting of representatives of the Khan dynasty - the legitimate heirs to the throne, and their place in the socio-political life of Central Asia as a whole are studied. A detailed study of these issues is also very relevant for modern society, where religion is an important factor in the life of a society in which various religions and religious movements are actively spreading.

Acknowledgments: The reported study article is part of project АР19678538 «Political Sufism in Central Asia (Kazakhstan and East Turkestan): historical roots and modern realities».

Key words: Central Asia, East Turkestan, Sufism, sources, khojas, naqshbandiyya, yassawiyya, uwaisiyya, kubrawiyya, manuscripts.

Авторлар туралы мәлімет:

Каримова Зүлфиям Каримовна, т.ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Масимова Халминям Валет кизи, филол.ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, т.ғ.д., профессор, бас ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Каримова Зүлфиям Каримовна, к.и.н., старший научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сүлейменова, Алматы, Казахстан.

Масимова Халминяам Валет кизи, к.филол.н., старший научный сотрудник, Институт востоковедения им Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, д.и.н., профессор, главный научный сотрудник, Институт востоковедения им Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Karimova Zulfiyam Karimovna, senior researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Masimova Halminyam Valet kizi, PhD, senior researcher, R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan.

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna, Doctor of Historical Sciences, professor, chief researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.